

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Standaardvariatie in de achttiende eeuw. Historisch-sociolinguïstische verkenningen

Rutten, G.J.

Citation

Rutten, G. J. (2008). Standaardvariatie in de achttiende eeuw. Historisch-sociolinguïstische verkenningen. *Nederlandse Taalkunde*, 13(1), 34-59.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14863>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14863>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Standaardvariatie in de achttiende eeuw

Historisch-sociolinguïstische verkenningen

GIJSBERT RUTTEN*

Abstract

Histories of Dutch tend to sketch a linear picture of the development of Standard Dutch, usually based on published texts written by well-educated men. Variation is often neglected or considered substandard. Apart from the group of well-educated men, there were people who, albeit not using the contemporary standard, used an *intended standard*. We can broaden our understanding of the history of Dutch by examining the intended standard found in non-published, informal texts. This is what the historical socio-linguistic approach called *language history from below* amounts to. In this paper, exploratory analyses are carried out in a corpus of non-published late eighteenth century Dutch texts. After having shown that the authors were probably well aware of differences between more and less standardized forms, three cases are presented (morphological, syntactic, and phonological/orthographical) that lead us to adjust our view of the development of the linguistic phenomena in question.

I Inleiding

De variatie die in het Nederlands taalgebied te bespeuren is, moet er in vroeger tijden ook zijn geweest. Maar geschiedenissen van het (Standaard-)Nederlands concentreren zich meestal op de geleidelijk ontstane eenheid in taalgebruik en besteden weinig aandacht aan die variatie. De historische sociolinguïstiek probeert daar een eind aan te maken door zich juist te richten op informele, niet-gepubliceerde taal zoals die te vinden is in bijvoorbeeld persoonlijke brieven en dagboeken. De historisch-sociolinguïstische verkenningen in dit artikel zijn een bijdrage aan die nieuwe benadering.

In paragraaf 2 introduceer ik de historische sociolinguïstiek, in paragraaf 3 de drie teksten die het corpus vormen voor dit artikel. Paragraaf 4 bevat enkele historisch-sociolinguïstische verkenningen binnen dat corpus. Paragraaf 5 is de conclusie.

* Het hier gerapporteerde onderzoek werd uitgevoerd binnen het Leiden University Centre for Linguistics (LUCL) en gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), project *Historical linguistics 'from below' – new perspectives on the history of Dutch*. Graag wil ik prof. dr. Marijke van der Wal (Leiden) bedanken voor haar kritische commentaar op een eerdere versie. Ik heb ook geprofiteerd van het redactionele commentaar en van dat van een externe beoordelaar. Contact: g.j.rutten@let.leidenuniv.nl.

2 Historische sociolinguïstiek

In het onderzoek naar de geschiedenis van het Nederlands en de ontwikkeling van het Standaardnederlands wordt vaak een duidelijk en tamelijk lineair beeld geschetst (zie bijv. Van der Wal 1992, Van den Toorn et al. 1997, Van der Sijs 2004): in de renaissance is het Hollands geselecteerd als het prestigedialect op basis waarvan de standaardtaal zich heeft ontwikkeld. Veel later is de negentiende eeuw belangrijk geweest vanwege de wetten die het gebruik van het Nederlands verplicht stelden voor de nationale overheid en het onderwijs. De achttiende eeuw wordt meestal gezien als een tijdperk van consolidatie: in grammatica's en woordenboeken werd opnieuw vastgelegd en volgehouden dat het Hollands maatgevend was. Vergelijkbare theorieën zijn er voor bijvoorbeeld Duits, Engels en Frans.

Hoewel dit beeld in grote lijnen heel juist kan zijn, blijft het schetsmatig. De ontwikkeling van het Nederlands is, zoals die van de meeste talen, hoofdzakelijk gedocumenteerd aan de hand van gedrukte werken. De auteurs daarvan waren in meerderheid mannen van goede komaf met een gedegen opleiding en afkomstig uit vooral Holland (of Parijs en omgeving, of Londen en omgeving etc.)¹. Maar ook buiten die beperkte groep produceerde een groot deel van de bevolking, dankzij de sterk toenemende geletterdheid in de achttiende en de negentiende eeuw, wel degelijk teksten², met name egodocumenten als brieven en dagboeken. In de historische sociolinguïstiek wordt gepoogd via studie van dergelijke egodocumenten, en dan afkomstig van minder geroutineerde schrijvers, meer zicht te krijgen op historische taalvariatie. Minder geroutineerde schrijvers treffen we aan door de gehele bevolking heen, al neemt hun aandeel toe naarmate we verder verwijderd raken van de hoogste klasse.

In welke taal schreven deze mensen? Uit het internationale onderzoek is naar voren gekomen dat ze doorgaans niet in een regionale variant of een dialect schreven; blijkbaar waren ze zich bewust van verschillen tussen gesproken en geschreven taal. Maar volgens de regels van de contemporaine standaard, zoals die bijvoorbeeld is gedocumenteerd in grammatica's, schreven ze niet (vgl. Elspaß 2005, Fairman 2007). Ze gebruikten vaak wat is genoemd een *geïntendeerde standaard* (Mihm 1998), waaruit elementen geweerd zijn die als sterk regionaal ervaren werden, en waarin geprobeerd wordt te voldoen aan de normen van een algemeen geschreven (gedrukt) Nederlands. Juist in die stap van gesproken naar geschreven taal, en van (eventuele) regionale kleuring naar algemeen Nederlands, kan vooral bij minder geroutineerde schrijvers variatie ontstaan. De studie van die variatie wordt wel taalgeschiedenis *from below* genoemd, omdat men afscheid neemt van de in gedrukte werken neergeschreven standaard van de bovenste laag van de bevolking³.

- 1 Deze groep uit de *upper class* en *upper middle class* omvatte volgens Elspaß (2007: 5) nergens in West- en Centraal-Europa in de vroegmoderne tijd meer dan 5% van de totale bevolking.
- 2 Overigens is alfabetisering (gemeten als je handtekening kunnen zetten onder een trouwakte) niet hetzelfde als teksten kunnen schrijven, vgl. Van der Wal (2006: 8).
- 3 Niet te verwarren met Labovs *change from below*; zie o.m. Elspaß (2005). Merk op dat het in de historische sociolinguïstiek uitdrukkelijk niet gaat om dialectonderzoek.

Zowel nationaal als internationaal beleeft de historische sociolinguïstiek een bloei⁴. Ze werpt vragen op die tot meer inzicht in taalverandering en standaardisering kunnen leiden. Bijvoorbeeld: correleert historische taalvariatie met sociale factoren als leeftijd, geslacht, afkomst, inkomen, opleiding? Of: hoe groot is de invloed van grammatici geweest? Belangrijk is vooral ook de vraag wat eigenlijk een standaardtaal is, wanneer die ‘standaard’ alleen opduikt in gepubliceerde teksten van een zeer beperkte groep (vgl. Elspaß 2005a).

In eerste instantie, bij gebrek aan omvangrijke, digitale corpora, zal de historische sociolinguïstiek van het Nederlands zich tevreden moeten stellen met het stukje bij beetje inkleuren van de historische taalvariatie. Pas als we veel gegevens verzameld hebben en het beeld van de ontwikkeling van het Nederlands op basis daarvan bijgesteld is, kunnen we meeromvattende uitspraken doen over taalverandering en standaardisering. In dit artikel geef ik enkele voorbeelden van die variatie om te demonstreren hoe die het gangbare beeld van de standaardisering van het Nederlands bijstelt.

● 3 Drie teksten, drie auteurs

Ik heb een klein corpus samengesteld van drie egodocumenten⁵ van niet-professionele schrijvers uit de hogere midden- en de hoogste klasse, regionaal gespreid:

1. het journaal van Evert Roorda;
2. het journaal van Willem van der Does;
3. het journaal van Clara Cornelia van Eijck⁶.

De auteurs komen uit patriottische kring en sloegen eind achttiende eeuw op de vlucht voor orangisten. Roorda en Van der Does zijn beide geboren in 1767 (gestorven in resp. 1853 en 1813) en schreven hun tekst in het najaar van 1787. Clara Cornelia van Eijck is geboren in 1751 (en overleden in 1810) en hield in de jaren 1790-1791 een dagboek bij.

Roorda was de zoon van een ontvanger. Roorda is afkomstig uit Harlingen, zal daar de Latijnse school doorlopen hebben en studeerde in Franeker, later in Harderwijk rechten. Hij promoveerde daar ook en was notaris te Harlingen en Leeuwarden, waar hij ook lid werd van de vroedschap. Van der Does kwam uit Den Bosch, waar zijn vader raad en schepen was, en studeerde na de Latijnse school rechten in Leiden. Van Eijck kwam uit de omgeving Utrecht-Gouda en net als Van der Does uit een patriciërsgeacht. Als vrouw studeerde zij

4 Een greep uit de productie van de afgelopen jaren: voor het Nederlands: Van Megen (2001, 2002), Van Sterkenburg (2003), Van der Wal (2006); voor het Vlaams: Vandenbussche (2004); voor het Engels: Nevalainen & Raumolin-Brunberg (1996), Watts & Trudgill (2002); voor het Duits: Schikorsky (1991), Klenk (1997), Elspaß (2005). Recente collecties van studies zijn Elspaß et al. (2007) en aflevering 2-3 van *Multilingua* 26 (2007), een themanummer onder redactie van Elspaß & Vandenbussche.

5 Bij verwijzingen naar de bronnen gebruik ik de naam van de auteur en het paginanummer in de editie, bijv. Roorda, 183 of Van Eijck, 52. Bij Van der Does maak ik verder onderscheid tussen ‘ed.’ (voor editie) en ‘hs’ (voor handschrift), omdat ik ter aanvulling van de gedeeltelijke editie een deel van het handschrift heb getranscribeerd; dus bijv. Van der Does, ed. 241 en Van der Does, hs 6. Zie ook de bronnenlijst.

6 Een elektronische versie van deze editie werd beschikbaar gesteld door Uitgeverij Verloren te Hilversum.

niet, maar ze had intellectuele interesses: ze wilde het liefst lezen en schrijven, ze leerde wiskunde, astronomie en theologie en ze sprak Frans. Ze las onder meer *Sara Burgerhart* en was bevriend met Charlotte Schippers (1759-1795), een vriendin van Betje Wolff.

Roorda en Van der Does hielden vooral een journaal bij om aan hun ouders en andere naasten te kunnen rapporteren over hun belevenissen. Bij Van Eijck lijkt ook tijdverdrijf een rol te hebben gespeeld: het langdurige, gedwongen verblijf in Antwerpen, Brussel en Gent verveelde haar. Alle drie de teksten zijn egodocumenten: het persoonlijk leven van de auteur staat voorop, de communicatie is hooguit met naasten, van publicatie is geen sprake.

Roorda's journaal telt ca. 9000 woorden, dat van Van der Does ca. 5500 en dat van Van Eijck, die veel langer in ballingschap was, ca. 58000. Roorda schreef zijn oorspronkelijk tekst over in een net handschrift. Op Van der Does' handschrift, deel van een groter manuscript over de familie, staat vermeld dat het om een kopie gaat. De tekst van Van Eijck is een vroeg-negentiende-eeuws afschrift. Deze overlevering dwingt tot enige voorzichtigheid.

4 Verkennde analyse

Als de basis van de standaardtaal in de zeventiende eeuw is gelegd en de achttiende eeuw in het teken stond van consolidatie van de Hollandse normen, mogen we veronderstellen dat ontwikkelde auteurs uit de hogere middenklasse (Roorda) en uit hogere kringen (Van der Does, Van Eijck) aan het eind van de achttiende eeuw 'standaard'-Nederlands schreven. De regionale spreiding (Friesland, Brabant, Utrecht-Gouda) kan een indicatie geven van de verspreiding van deze standaard. Het taalgebruik dat we in de teksten aantreffen, moeten we dus enerzijds kritisch relateren aan de gangbare opvattingen over (de ontwikkeling van) het Standaardnederlands, anderzijds gebruiken als informatiebron over de inherente variatie in de (geïntendeerde) standaard. Het bereiken van beide doelstellingen wordt vergemakkelijkt, doordat we met egodocumenten te maken hebben.

Eerst wordt een intrigerend geval van variatie binnen een tekst besproken (4.1), waaruit we kunnen afleiden dat de schrijvers zich bewust waren van stijlverschillen en van meer en minder gestandaardiseerde vormen. Dat resultaat is van belang voor de volgende paragrafen, waarin een morfologisch (4.2), een syntactisch (4.3) en een fonologisch/orthografisch (4.4) onderwerp besproken worden⁷.

4.1 Code-switching

Code-switching is het verschijnsel dat een taalgebruiker varieert van 'code'. Code is een neutrale term die kan verwijzen naar stijl, register, dialect, sociolect of zelfs naar taal. Telkens als een spreker zijn taalgebruik verandert, vaak onder invloed van de sociale

7 De in paragraaf 4 beschreven verschijnselen zullen niet onbekend zijn voor lezers van achttiende-eeuwse teksten, maar een systematische beschrijving of verklaring ervan is niet voorhanden. In recente standaardwerken over de geschiedenis van het Nederlands worden de verschijnselen niet besproken in passages over de achttiende eeuw.

omgeving, switcht hij van code. Meestal wordt met code-switching spontane variatie bedoeld in gesproken taal, bijvoorbeeld bij meertalige sprekers. In mijn corpus komen bij Roorda en bij Van der Does enkele interessante gevallen van stilistische variatie voor die als bijzondere gevallen van code-switching beschouwd kunnen worden.

Naast zijn eigen vertellende schrijfstijl, waarin hij verslag doet van zijn belevenissen, geeft Roorda enkele malen in de directe rede zijn weergave van situaties. Eenmaal bedient hij zich van het Frans, als hij citeert wat een passant hem zou hebben gezegd: *Monsieur, zeide hy, vous etes bien orné d'orange* (Roorda, 185). Daaruit kunnen we opmaken dat Roorda niet alleen Frans begreep, maar het ook schreef. Een even formele wijze van aanspreken dicht Roorda toe aan een meisje dat hem smeekt het leven van haar vader te sparen: *Ik zie Myn Heer (zeide zy) dat gij niet ongevoelig zyt, Gij zyt hier een der Hoofden, spaar het Leeven van myn waarden Vader, hy heeft drie kinderen en zyt indagtig dat gij ook een vader hebt* (Roorda, 180-181). Doorgaans bouwt Roorda zinnen rond een enkele werkwoordelijke groep en scheidt hij die zinnen met een punt. In dit citaat gebruikt hij geen enkele punt. Misschien wil hij zo de snelheid van gesproken taal tot uitdrukking brengen, misschien ook de gehaste spreekstijl van de beslist nerveuze spreekster. Bij gebrek aan andere langere citaten bestaat daarover geen duidelijkheid.

Het laatste citaat contrasteert op pragmatisch niveau met de woorden die 'het Zoontje van de Heer Beerenbroek' uit, wanneer hij ontdekt dat de patriot Roorda, in Antwerpen aangekomen, abusievelijk een oranje lint op zijn hoed draagt: *He papa, daar hebje ook een Oranje staart* (Roorda, 185). Zowel de aanspreking als het pronominaal beantwoordt aan de solidariteit die tussen ouders en kinderen bestaat en contrasteert met het *Myn Heer* en *gy* van het vorige citaat (vgl. Vermaas 2002). Roorda bewijst daarmee niet alleen in gesproken Nederlands verschillende codes te herkennen, maar ze ook in geschreven Nederlands tot uitdrukking te kunnen brengen.

Vergelijkbare voorbeelden als die uit Roorda treffen we aan bij Van der Does. Zo citeert hij uit een in het Frans gestelde brief van de graaf Gronsfeldt, die zijn vader ontving (Van der Does, ed. 240). Direct daarop citeert hij uit een Nederlandse brief van zijn grootmoeder, die zijn moeder ontving (Van der Does, ed. 241). Terwijl Van der Does net als Roorda een traditionele zinnenbouwer is, opent deze brief onmiddellijk met een treffend voorbeeld van wat in de literatuur *zusammengebrochener Stil, gebroken stijl* wordt genoemd, dat wil zeggen: een standaardtalige stijl is absent, omdat de scribent niet in staat is grammaticaal (vooral syntactisch) en stilistisch (pragmatisch) te voldoen aan de regels van het geschreven medium⁸.

Van der Does's grootmoeder wil een paar mededelingen doen. De eerste zijn: dat ze haar brief voegt bij die van de graaf, dat ze in een benarde positie verkeert, dat haar schoonzoon is vertrokken, dat hij geen tijd had om te eten, dat hij hals over kop op een koets heeft moeten springen, voorzien van een Oranjestrik, en dat er gesproken werd over de dreiging van plunderingen en berovingen. Dat levert de volgende passage op:

8 Overigens wordt de wijdverbreidheid van gebroken stijl, in allerlei talen, liever zo geïnterpreteerd dat het kennelijk een normaal fenomeen is, 'standaard'; zie ook Vandenbussche (2007: 284-285). Het oordeel dat het om *gebroken* stijl gaat, wortelt nog in een normatief concept van standaardtaal.

Deze korte regelen voeg ik bij de brief van de Graaf daar de naare omstandigheid daarin nu in [sic] ben en het vertrek van uw man, die geen tijd had om te eten, zoo maar op de chais heeft moeten gaan met de Oranje Strik en men sprak hier niet als van plunderen en rooven; (Van der Does, ed. 241)

Twee maal begint de auteur na een voegwoord met een zin die niet wordt voltooid, waarop althans geen werkwoordsvorm op hoofdzinniveau volgt: na *daar* en na het eerste *en*. Na het tweede *en* volgt een mededeling die syntactisch verbonden is met het voorgaande, maar het semantisch verband is onduidelijk of blijkt niet uit de syntaxis. Dat laatste verschijnsel zien we ook in het volgende citaat uit dezelfde brief:

Maar nu het geval van uw knegt en nam zijn mandje met goed en de sleutel van 't huis en is er mee heen gegaan; (Van der Does, ed. 241)

Een ander voorbeeld van afwijkend taalgedrag zien we in het pronominaal gebruik in het volgende citaat:

en toen vroeg ik hem wat dat hy *mijn* raade, of ik mijn goederen in de Lommert zou brengen; maar hy zeide *mijn*, dat ik gerust kon weezen (Van der Does, ed. 241; cursivering G.R.)

Het pronomen *mijn* in objectspatie is sterk gemarkeerd in de standaardtaal en komt in de tekst van Van der Does verder niet voor. In gedrukte teksten uit de achttiende eeuw is het zeldzaam, maar niet in egodocumenten als de brieven van de Texelse schippersvrouw Aagje Luijtsen (1756-1797): zij gebruikt 55% *mijn* en 45% *mij* (Van der Wal 2007: 91-92). Verder gebruikt Van der Does *wou* in zijn weergave van grootmoeders taal, terwijl hij gewoonlijk *wilde(n)* schrijft (bijv. hs 6, hs 11).

In het handschrift is, zo suggereert de tekst, de brief van grootmoeder getrouw weergegeven. De syntactische en morfologische, niet-standaardtalige verschijnselen die ik hier heb aangehaald, komen in Van der Does' eigen tekst niet voor. Dat resulteert in een intrigerend geval van code-switching, want het lijkt onwaarschijnlijk dat Van der Does zich het verschil in taalgebruik niet heeft gerealiseerd. Daarvoor komen er teveel afwijkingen voor in een te korte tekst: grootmoeders brief telt slechts 184 woorden. Dat hij die afwijkingen niet heeft 'genormaliseerd', pleit voor hem vanuit ons perspectief. Hij heeft ze naar alle waarschijnlijkheid bewust laten staan.

Dat levert ons twee inzichten op. Ten eerste nemen we een zich taalkundig manifesterend generatie- of, waarschijnlijker, opleidingsverschil waar. Maakt grootmoeder typische, uit het historisch-sociolinguïstisch onderzoek bekende 'fouten', de kleinzoon die de Latijnse school in Den Bosch doorliep en in Leiden studeerde, vermijdt die syntactische en morfologische onregelmatigheden. We zijn getuige van de invloed van opleidingsniveau op standaardtaalbeheersing.

Ten tweede, als we constateren dat Van der Does zich bewust was van die verschillen, dan mogen we concluderen dat hij probeerde te schrijven volgens de hem bekende normen voor algemeen Nederlands, dat hij dus geïntendeerd Standaardnederlands schreef. De objectsvorm *mijn* en de verleden tijd *wou* hadden daarin geen plaats. Dat is een belangrijke

conclusie voor verder onderzoek naar Van der Does' taalgebruik en voor de toekomst van het historisch-sociolinguïstisch onderzoek. Dat zal immers te zijner tijd moeten uitwijzen wie wel en wie niet volgens een geïntendeerde standaard schreef en hoe dat verschil te relateren is aan sociale noties als afkomst, inkomen, opleidingsniveau, sekse etc. In de volgende paragrafen wordt daarmee een begin gemaakt.

4.2 De vervoeging van worden

De vervoeging van het werkwoord *worden* heeft de nodige klankveranderingen ondergaan. Het Middelnederlandse *werden* met verleden tijd *wart/worden* en voltooid deelwoord (*ge*)*worden* heeft zich uiteindelijk ontwikkeld tot *worden* – *werd/werden* – *geworden*. Al in het Middelnederlands komen ook de praeterita *wort*, *wurt*, *wiert* en *wert* voor (zie *WNT* sub 'worden'). Mij gaat het hier om die variatie in het praeteritum, met name om de vormen met *ie*. Wie achttiende-eeuwse teksten leest, komt die vorm namelijk (soms veelvuldig) tegen, maar een goed beeld van de verspreiding ervan hebben we nog niet.

De Vriendt (1965: 94-97) heeft op basis van zijn overigens grotendeels literaire en/of gedrukte corpus geconcludeerd dat in de zestiende eeuw *wiert* een (West-)Vlaamse variant is en dat *wert* Hollands is. Het overzicht van Van den Toorn et al. (1997: 305) is gebaseerd op de studie van De Vriendt. Zij stellen dat aan het eind van de zestiende eeuw *worden* (infinitief en praesens) en *werd* (praeteritum) gangbaar zijn in Holland. In Brabant was eerst *werden* de infinitief, maar de verwarring met het praeteritum werd vermeden door *worden* te selecteren (en dus de Hollandse praktijk te volgen). Zodoende 'was er in dit gewest geen reden een nieuwe contrasterende vorm, namelijk een met *ie*-vocalisme, voor het praeteritum te gaan gebruiken' (ibid.). Van der Sijs (2004: 510) lijkt zich daarbij aan te sluiten, wanneer zij vermeldt dat *wiert* in de zestiende eeuw wel in het Zuid-Nederlands voorkwam, 'maar deze vorm bracht het niet tot de standaardtaal, omdat inmiddels de oppositie *worden* – *werden* aan het inburgeren was'. Daarnaast waren Vondel en Huydecoper voorstanders van *worden* met praeteritum *werden*: 'En dat zijn de standaardtaalvormen geworden' (ibid.). Verder zegt Van der Sijs ongespecificeerd dat in 'oude teksten en in dialecten' de vorm *wiert* 'nog regelmatig te vinden' is (ibid.).

Afgezien van het feit dat die laatste opmerking nieuwsgierig maakt naar die oude teksten en dialecten, rijst hier het beeld op van een taalsysteem dat zich vanaf de zestiende en zeventiende eeuw tamelijk lineair ontwikkelt naar het huidige *worden* – *werd*. De concurrerende infinitief *werden* is gauw verbannen, net als de praeterita met een ander vocalisme dan *e*. Alleen *ie* heeft nog enige tijd in het zuiden voortbestaan. Het aannemen van *ie* was noordelijker onnodig, omdat er met de infinitief *worden* een vocaalverschil was tussen praesens en praeteritum.

Merk op dat deze interpretatie een systeem van *worden* – *wierd* uitsluit, ondanks dat uit De Vriendt (1965: 96) blijkt dat juist die combinatie bij verschillende van zijn (Vlaamse) informanten voorkomt. Verder is het van belang dat Van den Toorn et al. wel in het hoofdstuk over Vroegnieuw-nederlands (1550-1650) aandacht besteden aan de vervoeging van *worden*, maar niet in het hoofdstuk over Nieuw-nederlands (1650-1880). Daarmee lijken ze te suggereren dat na de zestiende-eeuwse veranderingen *worden* – *werd* gestandaardiseerd is. Wel verwijzen Van den Toorn et al. voor 'de ontwikkeling tot heden' (1997: 305) naar het *WNT*. Het beeld dat het *WNT* sub 'worden' geeft, is heel anders. Daar wordt geconsta-

teerd dat de infinitief *werden* pas rond 1800 definitief verdwijnt en dat *wierd* in de zestiende eeuw in Vlaanderen voorkwam (met een referentie aan De Vriendt 1965), maar daarna ook in de algemene taal en tot in de twintigste eeuw, maar dan als archaische, plechtstatige variant, en in dialecten.

Als het door Van den Toorn et al. (1997) en Van der Sijs (2004) geschetste algemene beeld juist is, mogen we verwachten dat geschoolde schrijvers uit het noorden aan het eind van de achttiende eeuw *worden* – *werd* gebruiken. Maar het *WNT* noopt ons ook rekening te houden met *wierd*.

Het blijkt dat de drie onderzochte auteurs duidelijk *wierd(en)* prefereren en in de infinitief en het praesens een voorkeur voor *o*-vormen hebben; zie Tabel 1. Daarin heb ik ook opgenomen de vorm van het tegenwoordig deelwoord of participium praesentis, omdat die gewoonlijk als een afleiding van de infinitief of het plurale praesens wordt beschouwd, alsmede het participium perfecti dat volgens De Vriendt (1965: 94-95) normaal *geworden* is en alleen in Holland ook sporadisch *gewerden*.

	ROORDA	VAN DER DOES	VAN EIJCK	TOTAAL
INFINITIEF				
worden	1	2	67	70
werden	-	1	2	3
PRAESENS				
word(en)	-	-	73	73
werd(en)	-	-	-	-
PART PRAES				
wordende	1	-	11	12
werdende	1	-	-	1
PART PERF				
geworden	-	2	20	22
gewerden	-	-	-	-
PRAET				
wierd(en)	42	19	74	135
werd(en)	-	-	4	4
wierde <i>sing</i>	1	-	-	1
wierde <i>plur</i>	1	-	-	1

Tabel 1: vervoeging van worden bij Roorda, Van der Does en Van Eijck in absolute getallen

Gegevens voor de infinitief en het praesens zijn er bij Roorda en Van der Does nogal weinig; ze doen alleen zakelijk verslag van de gebeurtenissen en gebruiken nauwelijks het praesens. De *o*-dominantie uit de totaalkolom komt vooral op het conto van Van Eijck, die meer op haar belevenissen reflecteert en daarbij regelmatig praesensvormen gebruikt. De *ie*-preferentie in het praeteritum is bij alle auteurs glashelder, al heeft Van Eijck ook vier maal *werd(en)*.

Roorda's eenmalige *wierde* in het meervoud kan gezien zijn consequente spellingonderscheid van enkel- en meervoud door middel van *-n* bijna alleen een *slip of the pen* zijn. Zijn ook eenmalige *wierde* in het enkelvoud (*De brug wierde opgehaald*, 182) is een voor de indicatief van het praeteritum gemarkeerd geval. In de conjunctief van het praeteritum is volgens onder anderen Moonen (1706: 150) en later ook Weiland (1805: 161) *wierde* de normale vorm in de eerste en de derde persoon enkelvoud. Als Roorda van dat onderscheid op de hoogte was, kan er zo verwarring zijn opgetreden. Waarschijnlijker is misschien dat, los van de modi, *wierde* een weinig voorkomende variant is van *wierd*⁹, vergelijkbaar met de variatie van *kon* en *konde*, *zou* en *zoude*, *had* en *hadde* etc.

We kunnen de gegevens uit Tabel 1 confronteren met de gedrukte werken uit de achttiende eeuw, ten eerste met grammatica's, ten tweede met literaire werken. In de grammaticale hoek zijn twee concurrerende systemen te onderscheiden. Het eerste is dat van laat-zeventiende-eeuwse en achttiende-eeuwse Vondelianen als Johannes Vollenhove, Arnold Moonen, Jacobus Nylöe en Balthazar Huydecoper. Zij schrijven *worden* voor als infinitief en in het praesens, *werd* in indicatief praeteritum en *wiert* in conjunctief praeteritum en lijken daarmee de onenigheid van eerdere spraakkunstenaars als Christiaan van Heule en Petrus Leupenius op te willen lossen (Dibbets 1991: 34; De Bonth 1998: 280-282; Nylöe 1723: 74). Herman Tollius (2007: 43) brengt in zijn tot voor kort ongepubliceerde grammatica (ca. 1774) die reglementering direct in verband met Vondels taalgebruik, maar dat verband is waarschijnlijk minder zeker dan gewenst door de Vondelianen (cf. Dibbets 1991: 34). Deze naar tijd en wijs onderscheiden functies van *word*, *werd* en *wierde* heeft ook Weiland (1805: 160-161).

Het tweede systeem is dat van Willem Sewel en Lambert ten Kate en dat komt er op neer dat in infinitief en praesens zowel *e-* als *o-*vormen gebruikt worden en dat in het praeteritum het *ie*-vocalisme dominant is¹⁰. Tollius (2007: 43) onderscheidt deze twee systemen en houdt zelf het tweede aan: zijn vervoeging luidt *worden – wierd – geworden*.

Volgen onze auteurs nu de Vondeliaanse reglementering of de indeling van Tollius c.s.? Talrijke voorbeelden van *ie*-vormen in indicatief praeteritum wijzen op het laatste¹¹, zodat we misschien mogen concluderen dat Sewel, Ten Kate en Tollius overeenstemmen met het gebruik – waarbij in het midden moet blijven of zij het gebruik volgen of juist invloed erop hebben gehad.

Gedrukte, literaire werken suggereren dat zij het gebruik volgen. In Rotgans' *Wilhelm de Derde*, uitgegeven in 1710, vinden we in het eerste deel uitsluitend de *ie*-variant, ook in

- 9 Vgl. Rotgans (1710: 13), die te midden van veel *wierdt* 'Driewerven wierde op zee vervarelyk gestreën' schrijft. Zie ook noot 12.
- 10 Ten Kate (1723: 563) geeft *worden – wierd – geworden* en tekent aan dat 'oul:' dus *oullings*, 'voorheen' ook *ward* en *werd* voorkwamen in praeteritum, en ook dat sommige geleerden *werden* in de infinitief verkiezen, in welk geval de stamtijden (zie Ten Kate 1723: 566) *werden – wierd/word – geworden* luiden.
- 11 Ter illustratie: 'Dese nagt wierd het zelfde volk gecommandeert beneffens eenige Bilkers & Franekers' (Roorda, 178); 'Het escorte te Franeker koomende wierd op order van het Defensie Weesen getracteerd' (Roorda, 178); 'Den 18 wierden de tydingen van daags te voren bevestigd' (Van der Does, ed. 235); 'wy wierden aldaar wel ontvangen' (Van der Does, ed. 238); 'Ten 12 uur trok ik na de Coupure en wierd verkwikt door de balsemische lucht en het jonge groen' (Van Eijck, 47); 'Ten 6 uur wierd an onze kaamer geklopt' (Van Eijck, 53).

indicatief praeteritum¹². Ook in Van Effens *Hollandsche Spectator* uit 1731 treffen we hoofdzakelijk *ie*-vormen aan in indicatief praeteritum¹³, evenals in Kinkers *Post van den Helicon* uit 1788¹⁴. Nog in het eerste deel van Bilderdijks *Geschiedenis des Vaderlands* uit 1832 treffen we door elkaar *e*- en *ie*-vormen aan, zij het *ie* vooral in onderschikking, in overeenstemming met de reglementering van Moonen, Huydecoper c.s. en Weiland¹⁵. In 1871 erkent Brill in de vierde editie van zijn *Nederlandsche spraakleer* zowel *wierd* als de ‘thans gebruikelijke imperfect *werd*’ (1871: 322).

De spaarzame gegevens laten definitieve conclusies niet toe, maar van in de zestiende of zeventiende eeuw gestandaardiseerde stamtijden *worden – werd – geworden* is zeker geen sprake. Het lijkt erop dat in de achttiende eeuw meerdere vormen naast elkaar bestonden, ook in het geschreven Nederlands. In de infinitief en wellicht het praesens domineerde de *o*-variant, in het praeteritum de *ie*-variant. Algemeen lijkt dus *worden – wierd – geworden*: de variatie die door Van den Toorn et al. en Van der Sijs werd uitgesloten. De standaardisering van de stamtijden *worden – werd – geworden* moet van later datum zijn.

De kwestie is dan ook eerder waarom niet *wierd* de standaardvorm werd. Aangezien de invloedrijke Weiland (1805: 160-161) net als Moonen en Huydecoper de *ie*-vormen voor de uitstervende conjunctief reserveert, zal de negentiende eeuw ons waarschijnlijk beter leren wat er van *ie* is geworden – een even laat als gemankeerd succes voor de vroeg-achttiende-eeuwse Vondelianen.

In ieder geval lijkt een interpretatie die van de zeventiende-eeuw overspringt naar het huidige Standaardnederlands en daarbij onwelgevallige vormen kwalificeert als Zuid-Nederlands, dialectisch of archaisch (of welke ‘substandaard’-aanduiding men ook verkiest), geen recht te doen aan de achttiende-eeuwse ‘standaard’ noch aan de vorming van de huidige standaard.

4.3 Deelwoordconstructies

Taalhistorici lijken het erover eens dat deelwoordconstructies in de geschiedenis van het Nederlands een belangrijke rol hebben gespeeld. Daarbij overheerst het idee dat ze met name in zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands opkwamen onder invloed van de latiniserende stijl van toenmalige auteurs. In Van den Toorn et al. (1997: 330-333) worden

- 12 Bijv. Rotgans (1710: 6): ‘Myn onheil wierdt beschreit van alle waterryen’, en (1710: 24): ‘Den zesden Jakob wierdt in haare plaats de staf, / Door wettig erfrecht, van het Britsche ryk gegeven’; vgl. *wierde* in (1710: 13): ‘Driewerven wierde op zee vervarelyk gestrêen’. Net als de andere literaire bronnen heb ik Rotgans geraadpleegd en doorzocht in de DBNL; zie de bibliografie.
- 13 Bijv. Van Effen (1731: 3): ‘Al dit vereischte wierd overvloedig beantwoord. Ook wierd dit nieuwe Werk aanstonds op een ongehoorde manier getrokken’.
- 14 Bijv. Kinker (1788: 50): ‘Eerst wierd er zo wat over de schoonheid en vermakelijkheid der trekvaart gesproken’; ‘Op dit zeggen, wierd de oude Juffrouw rood van kwaadheid’ (1788: 51); ‘Hier na wierd het gesprek vrij algemeen’ (1788: 52). Vgl. bij Kinker (1788: 157): een eenzame *e*-variant en ook nog in onderschikking: ‘dat voorts de *turbateur* of *turbateurs* belast en bevolen werd’.
- 15 Bijv. Bilderdijk (1832: 29): ‘Drusus werd opgevolgd’, en (1832: 30): ‘zij werden te rug gedreven’; ‘Hij werd bij de Batavieren bemind’. In onderschikking overheerst de *ie*-variant, bijv. in (1832: 34): ‘den oorlog die in Italie gevoerd wierd’; ‘die tegen Tutor en Sabinus door Vespaziaan zelv’ geëindigd wierd’. Maar vgl. (1832: 31): ‘wier onderwerping toen bedoeld werd’.

participiumconstructies alleen besproken in het hoofdstuk over Vroegnieuw Nederlands (1550-1650), niet in dat over Nieuw Nederlands (1650-1880) en ook niet in de hoofdstukken over eerdere periodes. De bespreking is gebaseerd op Overdiep (1931-1935), Komen (1994) en Rinkel (1989). Van der Wal (1992: 272-274) bespreekt de 'frequent voorkomende' participiumconstructies, maar geeft alleen voorbeelden uit de zeventiende eeuw, net als Overdiep, uiteraard, die een indeling geeft van de verschillende deelwoordconstructies (1935: 349-388); zo ook Hermkens & Van de Ketterij (1980: 189-204). Overdiep excerpereerde natuurlijk alleen zeventiende-eeuws materiaal voor zijn syntaxis van het zeventiende-eeuws en grotendeels, hoewel niet uitsluitend, gedrukt en literair werk (vgl. Overdiep 1931: 6-7). Komen (1994) stelt absolute constructies centraal en besteedt in dat verband veel aandacht aan deelwoordconstructies, maar vanuit theoretisch perspectief en niet zozeer als empirisch fenomeen.

Rinkel (1989) geeft in haar pioniersstudie een indeling en een analyse van de gebruiksmogelijkheden op basis van een corpus gedrukte teksten van drie zeventiende-eeuwse auteurs, waarvan er twee hoog opgeleid zijn. De resultaten zijn bijzonder interessant. De hoogontwikkelde, literaire auteur P.C. Hooft blijkt de ingewikkeldste participiumconstructies te gebruiken en bij veel verschillende werkwoorden. De schipper David Pietersz. de Vries beperkt zich in zijn journaal tot een kleine groep werkwoorden (veel *zijnde* en *hebbende*) en slaagt er minder in de deelwoorden telkens syntactisch ondubbelzinnig met een constituent te verbinden. De wetenschapper Johannes de Laet, evenals Hooft historicus, bezet een tussenpositie¹⁶. Het totaal aantal participiumconstructies verschilt nauwelijks bij Hooft en De Laet, maar De Vries gebruikt er half zo veel.

Van der Sijs besteedt geen afzonderlijke aandacht aan deelwoordconstructies, wel wijdt ze woorden aan absolute constructies in verband met voorzetsels die daaruit zijn voortgekomen als *gedurende*, *aangaande*, *ongeacht*, *uitgezonderd* (2004: 516-518). Ze haalt ook de achttiende-eeuwse discussie aan over de ablativus dan wel nominativus absolutus (zie Komen 1994: 110-164). Verder stelt Van der Sijs dat absolute constructies 'in de levende Nederlandse taal' niet voorkwamen (2004: 516), zonder uitleg van dat begrip, en dat ze in de negentiende eeuw als 'gekunsteld' golden (2004: 517).

In de achttiende eeuw trokken absolute constructies taalkundige aandacht. Vroeg-achttiende-eeuwse grammatici als Moonen en Sewel besteedden er nauwelijks aandacht aan (Komen 1994: 114), maar Ten Kate en Huydecoper beginnen een discussie die de gehele eeuw omspant (De Bonth 1998: 374-376; Komen 1994: 110-164). Daarin staat centraal of het Nederlands een nominativus absolutus of eerder een ablativus absolutus kent. Nadat Weiland (1805) en Siegenbeek (in zijn *Syntaxis* uit 1810) zich tegen de absolute participiumconstructie hadden gekeerd¹⁷, werd in de negentiende eeuw de vraag belangrijk of de absolute deelwoordconstructie wel bestaat in het Nederlands (Komen 1994: 110-164)¹⁸.

16 Rinkel gebruikte Hoofts *Neederlandsche Histoorien* (1642), De Laets *Historie Ofte Iaerlijck Verhael Uan de Verrichtinghen der Geotroyeerde West-Indische Compagnie* (1644) en De Vries' *Korte Historiaal ende Journaels Aenteykeninge van verscheyden voyagiens in de vier deelen des wereltd-ronde* (1655).

17 Vgl. Weiland (1805: 258): 'Doch, daar deze gansche spreekwijs uit eene verkeerde navolging van het gebruik der Latijnen schijnt gesproten te zijn, zoo behoort men dezelve, in onze taal, zoo veel mogelijk te vermijden'.

18 Vgl. Hermkens & Van de Ketterij (1980: 189): 'De absolute constructie is een latinisme'.

Net als bij *wierd* (zie 4.2) geldt hier dat wie achttiende-eeuwse teksten leest, geregeld deelwoordconstructies zal aantreffen. Maar ook geldt weer dat een precies beeld van de aard en de verspreiding ervan nog niet voorhanden is, en daarom evenmin van het verloop en de geleidelijke verdwijning ervan. Uit de literatuur rijst het beeld op dat de deelwoordconstructie een vooral Vroegnieuw-nederlands verschijnsel is dat in de achttiende en negentiende eeuw al als archaisch of latinistisch gold. In de voor dit artikel bestudeerde laat-achttiende-eeuwse teksten uit een weinig formeel genre verwachten we dan ook weinig deelwoordconstructies aan te treffen: minder dan in de drie gedrukte zeventiende-eeuwse teksten die Rinkel bestudeerde en misschien vooral ‘min of meer geijkte participiumconstructies’ (Rinkel 1989: 234).

Om de frequentie van participiumconstructies te kunnen vergelijken met de gegevens van Rinkel (1989: 224), die becijferde dat ‘Hooft [...] 1 participiumconstructie op 48 woorden [gebruikt], De Laet 1 op 51 en De Vries 1 op 84’, heb ik bij mijn drie informanten Roorda, Van der Does en Van Eijck de constructies met een participium praesentis en met een participium perfecti geteld. De resultaten staan in Tabel 2.

	ROORDA	VAN DER DOES	VAN EIJCK	TOTAAL
PART PRAES	95 (85,6) [94,7]	42 (75) [131]	87 (64,9) [126,4]	224 (74,4) [113,8]
PART PERF	16 (14,4) [562,5]	14 (25) [392,9]	47 (35,1) [234]	77 (25,6) [331,2]
TOTAAL	111 (100) [81,1]	56 (100) [98,2]	134 (100) [82,1]	301 (100) [84,7]

Tabel 2: *aantal constructies met een participium praesentis en met een participium perfecti bij Roorda en Van der Does in absolute getallen (en in procenten) [en het aantal woorden waarin zich gemiddeld één participiumconstructie voordoet]*

Het blijkt dat de auteurs ongeveer op het niveau van Rinkels informant de schipper De Vries zitten (1 participiumconstructie op 84 woorden). Daarmee gebruiken ze aanzienlijk minder participiumconstructies dan Hooft en De Laet. De frequentie van deelwoordconstructies blijft gemiddeld, zoals verwacht, achter bij die van Rinkels zeventiende-eeuwse auteurs, maar daar staat tegenover dat Roorda, Van der Does en Van Eijck aan het eind van de achttiende eeuw in een weinig formele tekst nog altijd de aantallen halen van De Vries, wiens tekst gepubliceerd was. In een weinig formeel genre produceren mijn informanten gemiddeld één participiumconstructie op 84,7 woorden.

Verder valt op dat de verdeling over participium praesentis en perfecti steeds overtuigend uitvalt in het voordeel van praesentis (gemiddeld 74,4 tegen 25,6%) en dat daarbij een behoorlijke individuele variatie optreedt: bij Roorda 85,6 tegen 14,4%, bij Van Eijck

64,9 tegen 35,1%. Mijn informanten stemmen hierin ongeveer overeen met Rinkels¹⁹ gegevens over De Laet (71,5 praesentis tegen 28,5% perfecti) en De Vries (83,6 tegen 16,4%). Vergeleken met Hooft wijken alle andere schrijvers af; bij hem ligt de verhouding op 51 tegen 49% met het lichte voordeel voor constructies met een participium praesentis.

De gevonden constructies met een participium praesentis²⁰ zijn doorgaans bijzin in een andere hoofd- of bijzin. Een syntactische vierdeling is te maken naar de aanwezigheid van het subject van het deelwoord in de deelwoordconstructie, en naar de functie van het (veronderstelde) subject in de bovengeschikte zin. Deze vierdeling, die vier gradaties van verbondenheid laat zien, sluit overigens nauw aan bij Overdiep (1935: 350)²¹.

1 ABSOLUUT²²: Het subject van (de in) het deelwoord (uitgedrukte handeling) vervult geen functie in de bovengeschikte zin. Het subject van het deelwoord wordt geëxpliciteerd. Een voorbeeld is *Dit het zein zynde, stonde ik op en liet alarm slaan* (Roorda, 178). In dit voorbeeld is het subject *Dit* van het tegenwoordig deelwoord *zynde* geëxpliciteerd in de participiumconstructie en het vervult geen functie in de hoofdzin met inversie *stonde ik op en liet alarm slaan*. De participiumconstructie fungeert als bijwoordelijke bijzin van causaliteit: *omdat dit het sein was*.

2 HALF-ABSOLUUT: Het subject van (de in) het deelwoord (uitgedrukte handeling) vervult geen functie in de bovengeschikte zin. Het subject van het deelwoord wordt niet geëxpliciteerd, maar blijkt uit de context. Een voorbeeld is *Hun vraagende naar de Reeden, hunner Optogt, was het antwoord [...] (Roorda, 179)*. Het subject van *vraagende* is impliciet en niet te vinden in de hoofdzin. De voorafgaande zin luidt: *Ik reed harder aan ende Compagnie kwam my reeds een end weegs van Dongjum af te gemoet* (Roorda, 179). In de directe context staan dus twee pronomina (*ik* en *my*) die een interpretatie van het subject van *vraagende* dwingend sturen. De participiumconstructie fungeert als bijwoordelijke bijzin van tijd: *Toen ik hen vroeg naar de reden van hun optocht*.

19 Ik baseer de percentages over Rinkels informanten op haar tabellen met absolute getallen, zie Rinkel (1989: 230-231).

20 Ik heb me beperkt tot constructies rond een tegenwoordig deelwoord, omdat die veel meer voorkomen dan die rond een voltooid deelwoord en omdat ze in het huidige Standaardnederlands juist minder of zelfs nauwelijks nog lijken voor te komen. Voorbeelden van constructies met een voltooid deelwoord zijn *In ons logement teruggekeerd, hoorde wy [...] (Van der Does, ed. 240)* en *om het Declaratoir aan de Staaten van Vriesland te Leeuwarden gepraesenteerd af te haalen* (Roorda, 178).

21 Rinkel (1989: 210-216) maakt een tweedeling in absoluut en conjunct en stelt dat gevallen die ik onder 2 half-absoluut noem (en die Hermkens & Van de Ketterij 1980: 198-199 quasi-conjunct noemen) gewoon conjunct zijn, omdat ze via een buitentalige referentie wel degelijk te verbinden zijn met andere zinsdelen of zinnen. De hier voorgestelde categorieën 2, 3 en 4 zouden dan eerder subcategorieën zijn van de categorie conjunct. Ten dele is dit een kwestie van naamgeving. Let wel dat mijn 4 categorieën gradaties van verbondenheid representeren met 1 en 4 als uitersten van on- resp. verbondenheid. Verder zou Rinkels beroep op 'referentie' of de semantiek ook moeten gelden voor categorie 1, die ook zij absoluut noemt, en dan blijkt uiteraard dat ook de absolute constructies op enigerlei wijze 'verbonden' zijn: ze vervullen immers een syntactische functie binnen een groter geheel, bijv. bijwoordelijke bepaling, omdat er een semantische relatie ligt. Het lijkt dan ook wijs in eerste instantie zuiver syntactische argumenten te betrekken in de categorisering. Ten slotte, het empirisch materiaal dwingt ons m.i. van begin af aan onderscheid te maken tussen 3 en 4; zie verderop in deze paragraaf.

22 Vgl. Overdiep (1935: 370) die dit de 'volslagen absolute constructie' noemt.

3 HALF-CONJUNCT: Het subject van (de in) het deelwoord (uitgedrukte handeling) vervult een functie in de bovengeschikte zin, maar niet die van subject. Het subject van het deelwoord wordt niet geëxpliciteerd. Een voorbeeld is *Te Helvoirt komende, kwam den Heer van Onzenvoort [...] ons achterop ryden* (Van der Does, ed. 236). Het subject van *komende* is geïmpliceerd in *ons* in de hoofdzin. De participiumconstructie fungeert als bijwoordelijke bijzin van tijd: *Toen wij te Helvoirt kwamen*.

4 CONJUNCT: Het subject van (de in) het deelwoord (uitgedrukte handeling) is gelijk aan het subject van de bovengeschikte zin. Het subject van het deelwoord wordt niet geëxpliciteerd. Een voorbeeld is *Van dit tourtie terugkoomende, naamen wij de thee* (Van Eijck, 57). Het subject van *terugkoomende* in de als bijwoordelijke bijzin van tijd fungerende deelwoordconstructie (*Toen wij van dit toertje terugkwamen*) is gelijk aan *wij* uit de hoofdzin. Onder deze vierde categorie vallen ook zinnen als *Ik belaste schreeuwende om [...]* (Roorda, 183), waarin het tegenwoordig deelwoord de functie van predicatieve toevoeging heeft, en zinnen als *Ik dit hoorende ging terstond [...]* (Roorda, 180), die in een vertaling ook een bijvoegelijke bepaling kunnen opleveren: *Ik, die dit hoorde, ging terstond* (maar ook: *Ik, toen ik dit hoorde, ging terstond*).

De resultaten zijn opgenomen in de onderstaande Tabel 3.

	ROORDA	VAN DER DOES	VAN EIJCK ²³	TOTAAL
1 ABSOLUUT	6 (6,3) [0,7]	8 (19) [1,5]	18 (20,7) [1,6]	32 (14,3) [1,3]
2 HALF-ABS	4 (4,2) [0,4]	3 (7,1) [0,5]	5 (5,7) [0,5]	12 (5,4) [0,5]
3 HALF-CONJ	13 (13,7) [1,4]	7 (16,7) [1,3]	17 (19,5) [1,5]	37 (16,5) [1,5]
4 CONJUNCT	72 (75,8) [8]	24 (57,1) [4,4]	47 (54) [4,3]	143 (63,8) [5,6]
TOTAAL	95 (100) [10,6]	42 (100) [7,6]	87 (100) [7,9]	224 (100) [8,8]

Tabel 3: *aantal constructies met een participium praesentis in absolute getallen (en in procenten) [en per 1000 woorden] bij Roorda, Van der Does en Van Eijck, uitgesplitst naar de vier te onderscheiden typen*

23 Ik heb voor dit onderdeel de eerste drie brieven van Van Eijck geanalyseerd, die ongeveer 11.000 woorden omvatten, dus het dubbele van Van der Does' 5.500 woorden (tegen Roorda's 9.000).

De teksten van Van der Does en Van Eijck, respectievelijk ca. 5.500 en 11.000 woorden, vertonen een grote mate van overeenstemming. Van Eijck heeft in absoluut opzicht steeds ongeveer het dubbele van Van der Does. Roorda wijkt op twee punten af: absolute constructies (1) heeft hij minder; in plaats daarvan heeft hij veel meer conjuncte (4). De distributie over de vier types laat zien dat half-absolute constructies (2), waarbij de lezer relatief veel inspanning moet leveren om het subject van het deelwoord uit de context te construeren, het minst gebruikt worden (gemiddeld 5,4%). Absolute constructies (1) en half-conjuncte constructies (3) komen gemiddeld ongeveer evenveel voor (14,3% resp. 16,6%). De grote meerderheid (gemiddeld 64,1%) is conjunct (4). Het gemiddeld aantal tegenwoordig-deelwoordconstructies per 1000 woorden is 8,8. Dat betekent dat gemiddeld elke 115 woorden een tegenwoordig-deelwoordconstructie optreedt²⁴. De conclusie kan volgens mij alleen maar zijn dat constructies met een tegenwoordig deelwoord kortweg veel voorkomen.

Een volgende manier om zicht te krijgen op de productiviteit van de constructie is te bekijken bij hoeveel verschillende en bij welke werkwoorden zij zich voordoet. Eerst kijken we naar het aantal tokens en types en de verhouding tussen beide; zie Tabel 4.

	ROORDA	VAN DER DOES	VAN EIJCK ²⁵	TOTAAL
TOKENS	95	42	87	224
TYPES	46 ²⁶	17 ²⁷	38 ²⁸	101
VERHOUDING TYPES-TOKENS	2,1	2,5	2,3	2,2

Tabel 4: aantal tokens en types van *participia praesentis* bij Roorda, Van der Does en Van Eijck in absolute getallen, en de verhouding tussen types en tokens uitgedrukt als 1 staat tot X

Het blijkt dat in het algemeen het grote aantal tokens gekoppeld kan worden aan een veel kleiner aantal types, maar het is zeker niet zo dat een klein aantal verba verantwoordelijk is voor alle deelwoordconstructies. Daarvoor is het aantal types te groot, zeker bij Roorda en Van Eijck (46 resp. 38). De verhouding types-tokens geeft het aantal constructies aan dat de auteur maakt met één type. Roorda maakt gemiddeld 2,1 deelwoordconstructie met één type en is daarmee de creatiefste van de drie auteurs. Van der Does gebruikt elk type gemiddeld 2,5 maal en is de eenzijdigste schrijver.

Een verdere analyse van de type-token-relatie laat zien dat een kleine groep van verba, van types dus, verantwoordelijk is voor een groot aantal (hoewel zeker niet alle) deel-

24 Ter vergelijking: in een regulier wetenschappelijk artikel van zo'n 10.000 woorden zouden we dus 88 constructies met een tegenwoordig deelwoord kunnen aantreffen.

25 Ik heb voor dit onderdeel de eerste drie brieven van Van Eijck geanalyseerd, die ongeveer 11.000 woorden omvatten, dus het dubbele van Van der Does' 5.500 woorden (tegen Roorda's 9.000).

26 Waarbij *werdende* en *wordende* samen als een type gelden; idem *komende* en *t huyskomende*.

27 Waarbij *uytrydende* en *terugrydende* gelden als een type.

28 Waarbij *koomende*, *terugkomende* en *thuiskomende* gelden als een type.

woordconstructies, de tokens. Bij alle drie de auteurs zijn de participia praesentis *zijnde*, *hebbende* en *komende* de meest frequente²⁹. Zie Tabel 5.

	ROORDA	VAN DER DOES	VAN EIJCK ³⁰	TOTAAL
TOKENS	95 (100)	42 (100)	87 (100)	224 (100)
1 <i>zijnde</i>	14 (14,7)	9 (21,4)	28 (32,2)	51 (22,8)
2 <i>hebbende</i>	9 (9,5)	8 (19)	9 (10,3)	26 (11,6)
3 <i>komende</i>	9 (9,5)	5 (11,9)	10 (11,5)	24 (10,7)
TOTAAL van 1-3	32 (33,7)	22 (52,4)	47 (54)	101 (45,1)

Tabel 5: aantal tokens van de drie meest voorkomende participia praesentis *zijnde*, *hebbende* en *komende* bij Roorda, Van der Does en Van Eijck in absolute getallen (en in procenten)

Uit de verhouding tussen types en tokens (zie Tabel 4) bleek al dat Roorda creatiever was dan Van der Does en Van Eijck. Dat blijkt nogmaals duidelijk uit Tabel 5, waarin te zien is dat de drie meest frequente participia *zijnde*, *hebbende* en *komende* bij Roorda ongeveer een derde van de tegenwoordig-deelwoordconstructies bepaalt, tegenover ruim de helft bij de twee andere schrijvers. De grotere eenzijdigheid van Van der Does en Van Eijck hangt ermee samen dat zij relatief veel meer constructies maken rond de deelwoorden *zijnde* (vooral Van Eijck) en *hebbende* (Van der Does).

Voor alle drie de auteurs geldt dat *komende* een hoogfrequent participium is: gemiddeld 10,8% van de constructies draait om dat verbum. Heel vaak gaat het om zinnen als *In de kerk komende, is men in eene groote ruimte* (Van Eijck, 48), *Thuisloomende, vonden wij het huisgezin van de heer Liberher* (Van Eijck, 52), waarin het participium in een relatief korte constructie de eerste zinsplaats bezet. Een verdere semantische groepering van de gebruikte participia laat zien dat *komende* uitgebreid kan worden met allerlei participa die een fysieke beweging of een toestand aanduiden, zodat de gegevens uit Tabel 5 uitgebreid worden met die uit Tabel 6.

²⁹ De hoge frequentie van *zijn* en *hebben* hangt ook samen met de functie van hulpwerkwoord.

³⁰ Ik heb voor dit onderdeel de eerste drie brieven van Van Eijck geanalyseerd, die ongeveer 11.000 woorden omvatten, dus het dubbele van Van der Does' 5.500 woorden (tegen Roorda's 9.000).

	ROORDA	VAN DER DOES	VAN EIJCK ³¹	TOTAAL
TOKENS	95 (100)	42 (100)	87 (100)	224 (100)
4				
<i>staande</i>	4	1	1	
<i>leggende</i> ³²	2			
<i>gaande</i>	1		3	
<i>lopende</i>	1			
<i>dobberende</i>	1			
<i>rijdende</i>	1	2	1	
<i>wandelende</i>	1			
<i>zig wendende</i>	1			
<i>keerende</i>		4		
<i>retourneerende</i>			2	
<i>passeerende</i>			2	
<i>zittende</i>			1	
<i>vallende</i>			1	
<i>inrukkende</i>			1	
SUBTOTAAL van 4	12 (11,4) [8]	7 (16,7) [3]	12 (13,8) [8]	31 (13,8)
TOTAAL van 1-4 vgl. Tabel 5	44 (46,3) [11]	29 (69) [6]	59 (67,8) [11]	132 (58,9)

Tabel 6: aantal tokens van 4: werkwoorden van fysieke beweging en toestand, bij Roorda, Van der Does en Van Eijck in absolute getallen (en in procenten) [en het aantal types]; TOTAAL van 1-4 verwijst naar Tabel 5

Met bijtelling van de andere participia (dan *komende*) van werkwoorden uit het semantische domein van fysieke beweging en toestand, die zoals de subtotalen in Tabel 6 aangeven, een aanzienlijk portie vertegenwoordigen, nadert Roorda's totaal (46,3%) de helft van zijn totaal aantal tokens, terwijl Van der Does en Van Eijck ruim meer dan tweederde halen (69 resp. 67,8%). De in Tabel 6 gegeven werkwoorden omvatten daarmee een groot deel van de tegenwoordige deelwoorden die worden gebruikt, en veel meer dan we op basis van Tabel 4 zouden verwachten. Als we het aantal types uit Tabel 6 namelijk vermenigvuldigen met resp. 2,1 (Roorda), 2,5 (Van der Does) en 2,3 (Van Eijck), levert dat een verwachting op voor het percentage deelwoordconstructies van resp. 24,3 (Roorda), 35,7 (Van der Does) en 29,1 (Van Eijck). De werkelijke percentages liggen steeds ongeveer twee keer zo hoog.

31 Ik heb voor dit onderdeel de eerste drie brieven van Van Eijck geanalyseerd, die ongeveer 11.000 woorden omvatten, dus het dubbele van Van der Does' 5.500 woorden (tegen Roorda's 9.000)

32 *Leggende* is *liggende*.

In algemene termen wijst het voorgaande op een zekere eenzijdigheid in het gebruik qua semantisch domein, en het is niet ondenkbaar dat precies die eenzijdigheid, na de afwijzing van de constructie in negentiende-eeuwse grammatica's (Komen 1994: 110-164), mede debet is geweest aan de geleidelijke verdwijning van tegenwoordig-deelwoordconstructies. Een zeer gevarieerd en ruim gedistribueerd verschijnsel zou zich allicht moeilijker laten uitbannen. Een ander argument daarvoor levert de vergelijking met Rinkel, die ook de meest frequente participia telde. Haar inventaris stemt overeen met de mijne, zij het dat zij ook *ziende*, *horende* en *verheffende* meerekent. Hoofst put in 12,4% van de gevallen uit die groep van hoofdfrequente verba, De Laet in 23,2 en De Vries in 62,4%³³. De auteurs uit mijn laat-achttiende-eeuws corpus lijken dus wederom op De Vries.

Aan de andere kant geeft groep 4 in Tabel 6 ook een indruk van de productiviteit van constructies met een participium praesentis, en daarmee van de levendigheid waarmee deze ingezet worden. Beperkt Van der Does zich tot *staande*, *rijdende* en *keerende* (als variatie op *komende*), Roorda toont zich met *dobberende*, *wandelende* en *zig wendende* een stuk creatiever. Van Eijck voegt daar *vallende* en *inrukkende* aan toe en bewijst met name door *retourneerende* (haar stilistische variant van (*terug*)*komende*) en *passeerende* dat zij de Nederlandse morfologie op leenwoorden toepast.

Hoewel de meeste deelwoordconstructies voorkomen bij een beperkt aantal verba, moeten we de grote aantallen types (Tabel 4) niet uit het oog verliezen. Bovendien vertonen de constructies rond geijkte participia als *zijnde* en *hebbende* geregeld een behoorlijke mate van complexiteit en creativiteit, meer dan de zinnen met *komende* (zie boven). Ter illustratie geef ik enkele voorbeelden: *Een mof, eenige tyd na onse Marsch nieuwsgierig geworden zynde, waar wy naar toegingen, had een Paard genomen* (Roorda, 179); *Gene militairen gewaar geworden zynde, marcheerden wy* (Roorda, 181); *zoodanig dat ik, niet in staat zijnde al die eerteekens, voor de vyanden des vaderlands opgerigt, aan te zien, mijn oogen toedeed* (Van der Does, ed. 244); *Veele gragjes hier zijnde als in Utrecht met muuren, was hij verleege om het kind kwijt te worden* (Van Eijck, 52); *waar na 100 man met een Een Ponder te Workum gelaaten hebbende, wy [...] marcheerden* (Roorda, 180); *alwaar ons volk, zolang op de scheepen gezukkelt en gebrek geleeden hebbende, zig niet weynig verkwikte* (Roorda, 184); *doch [...] het gemeen vernomen hebbende, dat den Gouverneur ordre had gegeven, dat het guarnisoen des andere daags allen met oranje cocardes moest optrekken, raakte het canailje in beweging* (Van der Does, ed. 238-239); *Ten halv 10 vertrok onzen ouden vriend de heer Monchy naar Rijssel, hetwelk mij zeer aandeedt, hebbende verscheiden maanden met den anderen in de beste eensgezindheid doorgebracht* (Van Eijck, 65).

Nadere studie van de deelwoordconstructies in deze teksten is nodig, maar heeft geen plaats in deze eerste verkenning. Een analyse van de constructies naar hun syntactisch functioneren (gerelateerd aan (beknopte) bijzinnen, bijwoordelijke en bijvoeglijke bepalingen) zou interessant zijn. Ook de distributie over de vier typen (Tabel 3) behoeft meer studie, met name in relatie tot de geschiedenis en dus het geleidelijke verdwijnen van de constructie. Vergelijkingen met andere teksten zijn nodig, zowel uit andere (eerdere en latere) periodes als uit dezelfde periode, maar dan van andersoortige auteurs (meer uit de midden- en lagere klasse) en in andere genres. Ook de constructies rond een voltooid deelwoord verdienen nadere studie.

33 Ik baseer de percentages over Rinkels informanten op haar tabellen met absolute getallen, zie Rinkel (1989: 232-233).

De voorlopige conclusie moet volgens mij zijn dat deelwoordconstructies, en zeker die rond een participium praesentis, aan het eind van de achttiende eeuw in weinig formele teksten uit hogere kringen, veel voorkomen. In die zin maken ze wel degelijk deel uit van ‘de levende Nederlandse taal’ (vgl. Van der Sijs 2004: 516). Deelwoordconstructies zijn ook niet specifiek renaissancistisch, maar in de teksten uit mijn corpus volkomen normaal en in die zin ‘algemeen’, ‘standaard’. De laat-achttiende-eeuwse realiteit lijkt te zijn dat de deelwoordconstructie een bloeiend bestaan leidt. En hoewel de auteurs een sterke voorkeur hebben voor *zijnde*, *hebbende* en *komende*, is er toch geen sprake van dat er alleen maar geijkte constructies voorkomen. Integendeel, productiviteit lijkt kenmerkend voor het tegenwoordig deelwoord. Wie toedeneert naar het verdwijnen van deelwoordconstructies (vgl. Van der Sijs 2004: 516-518), daarmee de gebruikers ervan achteraf tot archaïserende schrijvers bestempelend, lijkt geen recht te doen aan de achttiende-eeuwse ‘standaard’.

Het is waarschijnlijker dat de deelwoordconstructie pas in de negentiende eeuw geleidelijk verdween onder invloed van bijvoorbeeld negatieve evaluaties in stijlboeken. Simpele afwezigheid kan ook die invloed hebben gehad: Komen (1994: 153) meldt bijvoorbeeld ten aanzien van de absolute constructie dat deze in de negentiende-eeuwse schoolgrammatica zelden expliciet wordt behandeld en dat vaak wordt volstaan met een bespreking van tot voorzetsel gegrammaticaliseerde deelwoorden als *gedurende* en *uitgezonderd*. Den Hertog en Taco Roorda verwerpen expliciet de absolute deelwoordconstructie (Komen 1994: 161). Hoe het de veel frequentere conjuncte constructies is vergaan, weten we hiermee echter nog niet.

4.4 Variatie van S en Z

Dat Van der Does volgens een geïntendeerde standaard schreef (zie paragraaf 4.1), is een belangrijk inzicht. Misschien mogen we daaruit afleiden dat verschijnselen als *ie*-vocalisme in het praeteritum van *worden* (zie 4.2) en tegenwoordig-deelwoordconstructies (zie 4.3) deel uitmaken van de standaard die hij nastreefde. En als dat zo is, kunnen we veronderstellen dat ook Roorda en Van Eijck volgens een geïntendeerde standaard schreven³⁴. Roorda gaf ook blijkt van gevoel voor stijlverschillen (zie 4.1).

Deze kennis is van belang voor een interpretatie van de spelling van de auteurs. Spelling intrigeert, omdat er zowel sprake is van variatie tussen teksten als binnen teksten, maar is ook lastig, omdat de relatie tussen klank en teken verre van eenduidig is. De transformatie van gesproken naar geschreven taal is bepaald niet lineair: men spelt niet fonetisch in een tijd waarin er al een lange traditie van schrijfconventies bestaat. Bovendien hebben we vaak te maken met meerdere of latere versies van teksten (zie paragraaf 3).

Ik licht er een spellingkwestie uit die bij een van de auteurs moeilijkheden lijkt op te leveren. Hoewel zijn spelling een grote regelmaat vertoont, oogt de Fries Roorda inconsistent in de spelling van S en Z. Zo treffen we in anlaut voor een vocaal en intervocalisch S aan. Elders verwachten we door assimilatie juist S, maar schrijft hij Z. Vaak varieert hij ook. Zie Tabel 7 voor voorbeelden.

³⁴ Overigens zijn er veel meer parallellen in taalgebruik tussen Roorda, Van der Does en Van Eijck, bijvoorbeeld in het gebruik van relativa.

S	Z	S en Z	
dese	beletzel	genoodsaakt	genoodzaakt
onse	letzel	syn <i>poss.</i>	zijn <i>poss.</i>
ses	schermutzeling	seer	zeer
seeven		gesien	ziende
ysere		soo	zoo
weesen		afgesonden	zonden
weesentlykst		senden	zenden
besigtigen		sabel	zabel
besigheeden		versuchtingen	zuchten
Hussaaren		saturdag	zaturdag
besoeken		sondag	zondag
lesen		guarnisoen	guarnizoen
suyverste		sal	zal

Tabel 7: S-Z-variatie bij Roorda

We zouden nu kunnen concluderen dat Roorda in zijn geïntendeerde standaard faalt in een consequente S-Z-distributie, omdat hij als Fries het verschil tussen [s] en [z] niet maakte. De drie gevallen in de tweede kolom (Z na [t]) en *zabel* uit de vierde kolom zijn dan typische voorbeelden van hypercorrectie. Een dergelijke redenering volgt bijvoorbeeld Stroop (1997: 196) ten aanzien van de aan- en afwezigheid van H in anlaut in het uit 1736 stammende journaal van twee Zeeuwse zussen.

Deze interpretatie wordt gesteund door de grammaticale traditie, door het *WNT* en door Van der Does' gebruik. De grammatici schreven in de voornaamwoorden al lang Z voor. Moonen (1706: 124-137) heeft consequent *zyn*, *zich*, *zy*, *deeze*, *de zelve*, *het zelve*, *onze*, *zelf* en ook bij Sewel, Ten Kate en Huydecoper zijn de Z-vormen normaal (De Bonth 1998: 242-270). Een korte speurtocht in het *WNT* onder 'zes' en 'zeshonderd' levert voor *ses* 47 treffers op: 38 vóór 1700, 9 erna, terwijl *zes(honderd)* 15 keer vóór 1700 voorkomt tegen 139 erna. In de lemmata *ijzer* en *ijzeren* komen 16 citaten voor met S-spelling, alle zestien van voor 1700. De distributie van S en Z lijkt in de achttiende eeuw wel behoorlijk geregeld³⁵ en daarmee stemt Van der Does in zijn geïntendeerde standaard overeen. Als Brabander had hij wellicht minder moeite met [s] en [z]: hij schrijft keurig consequent *deze*, *onze*, *zeven*, *bezigtigen*, *Huzaren*, *verzoeken*, *zegt*, *verzogt*, *bezorgen*, *oorzaak*, *genoodzaakt*, *zijn* (*poss.*), *zeer*, *gezien*, *voorzien*, *dezelve*, *zoo*, *zonden* etc. Ook wordt hij niet verleid tot verstemlozing in *raadzaam*, *behulpzaam*, *deszelfs*, *hetzelve* en *hartzeer*. Er zijn slechts een paar opvallendheden. Ook Van der Does heeft naast elkaar *guarnisoen* en *guarnizoen*, en hij spelt een keer *versekerde* (tegenover *zekerlijk*) en *sig* (tegenover elf keer *zig/zich*).

Problematisch voor deze interpretatie is echter dat Roorda S gebruikt in de frequente woorden in Tabel 8.

³⁵ Maar ook treffen we in het *WNT* aan: 14 keer *beletzel*, 12 keer *letzel* en 7 keer *schermutzeling(e)*, en dan nog 6 keer *schermutzel(de(n)jen)*, en net zoveel uit de zeventiende als uit de achttiende eeuw.

dese	28	deze	0
deselve	17	dezelve	1
onse	9	onze	0
syn <i>poss.</i>	4	zyn <i>poss.</i>	4
seer	1	zeer	14
soo	2	zoo	18

Tabel 8: frequenties van S- en Z-spelling in frequente woorden, bij Roorda

Kunnen we bij *zeer* en *zoo* nog volhouden dat Roorda in het algemeen Z hanteert, bij de andere woorden, de pronomina, liegen de frequenties er niet om. Als Roorda de grammaticale norm nastreefde, zou hij hier vaker Z gerealiseerd hebben; overigens spelt hij het werkwoord *zyn* en de talloze afleidingen ervan wel steeds met Z.

Dat brengt me op een andere interpretatie. Roorda's spellingsysteem is er niet door gekenmerkt dat een standaardtalig onderscheid van S en Z voor de representatie van [s] (en eventueel [z]) wordt nagestreefd. In plaats daarvan gebruikt Roorda als systeem (vrije) variatie. Die conclusie is in overeenstemming met Vandebussche (2002: 32, 35-40), die vaststelde dat in Vlaanderen in de negentiende eeuw door alle klassen heen, dus ook in de *upper class*, de spelling is gekenmerkt door variatie; aan officiële regelingen noch spellingdebatten lieten schrijvers zich iets gelegen liggen. Als Roorda vrij varieerde, zijn *letzel*, *beletzel*, *schermutzeling* en *zabel* geen gevallen van hypercorrectie, maar neutrale varianten: het teken Z representeert dezelfde klank als S, namelijk [s]³⁶. Dat Roorda binnen zijn systeem een voorkeur voor een bepaalde spelling aan de dag legde (bijvoorbeeld *dese* en niet *deze*, meestal *zeer* en *zoo*), geeft aan dat hij wel degelijk regelmaat nastreefde, en dus dat hij reflecteerde op zijn schrijfpaktijk.

Ongetwijfeld heeft Roorda's keuze voor een systeem van variatie alles te maken met zijn regionale achtergrond. Van der Does kon de normen volgen; die kende het verschil tussen [s] en [z] wel. Hoe zit het dan met Van Eijck, geboren in Gouda, woonachtig in Utrecht? Om die laatste vergelijking te kunnen maken heb ik in Tabel 9³⁷ spellingen van wat frequentere woorden bij Roorda en Van Eijck opgenomen: uit Roorda eerst enkele voorbeelden die andermaal zijn variatie demonstreren, dan uit Van Eijck dezelfde woorden voorzover aanwezig in haar tekst. Het blijkt dat Van Eijck consistent is in haar voorkeur voor Z, ook bij hoogfrequente woorden als pronomina en *zoo*. Toch moet ook bij Van Eijck de conclusie zijn dat ze weliswaar een grote regelmaat vertoont, maar tegelijkertijd varieert en ook bij veel voorkomende woorden als *zich/sich*, *zeer/seer* en *zien/sien*.

³⁶ De andere logische mogelijkheid, namelijk dat hij S en Z gebruikt voor de representatie van [z] is onwaarschijnlijk vanuit dialectologisch oogpunt. In (delen van) Friesland, waar Roorda vandaan kwam, en in (delen van) Groningen en Holland en rond Nijmegen is [s] gangbaar in alle posities, zie Weijnen (1966: 245-246).

³⁷ In Tabel 9 zijn ook verwerkt de resultaten voor afleidingen en varianten als *genoodzaakt*, *veroorzaakt*, *afgesonden*, *op zenden*, *sijner*, *deezen*, *zelve*, *sig*, *afzien*, *voorzien*, *gezien*, *bijzonderheden* etc.

Roorda	noodzaak	1	noodzaak	4
	oorszaak	2	oorzaak	0
	saturdag	2	zaturdag	4
	sondag	1	zondag	5
	sonden	4	zonden	4
	senden	0	zenden	2
Van Eijck ³⁸	nootzaak	0	nootzaak	4
	oorszaak	0	oorzaak	2
	sondag	0	zondag	5
	sonden	1	zonden	1
	sijn <i>poss.</i>	1	zijn <i>poss.</i>	14
	onse	0	onze	21
	dese	3	deze	50
	self	6	zelf	37
	sich	26	zich	22
	seer	11	zeer	44
	soo	4	zoo	54
	ses	2	zes	0
	seeven	1	zeeven	1
	sien	16	zien	35
	sonder	2	zonder	3
	bijsonder	0	bijzonder	7

Tabel 9: spelling en frequentie van enkele frequente woorden bij Roorda en Van Eijck

Terwijl de geschiedenis van de consonant spelling in de handboeken onvolledig is (vgl. Van den Toorn et al. 1997, Van der Sijs 2004), krijgen we uit het kleine, hier gepresenteerde corpus toch een coherente indruk. Aan het eind van de achttiende eeuw zijn S en Z in informele teksten van ontwikkelde mensen uit wat hogere kringen varianten. De zestiende-, zeventiende- en achttiende-eeuwse reglementering heeft (nog) niet tot een systematisch onderscheid geleid. Binnen die variatie vertonen auteurs vaak, maar niet altijd een voorkeur voor een van beide spelwijzen. Omdat twee van de teksten afgeschreven zijn door een onbekende (zie paragraaf 3), kunnen we geen conclusie trekken, maar wel een hypothese voor verder onderzoek opstellen: er is een relatie tussen enerzijds de mate van variatie en de voorspelbaarheid ervan en anderzijds regio. Roorda (Friesland) varieert vrijer dan Van Eijck (Gouda-Utrecht) en Van Eijck vrijer dan Van der Does (Oost-Brabant), die nauwelijks varieert. Bij Van Eijck bestaat de variatie in voorspelbare verscherpingen van [z] voor vocalen in anlaut en intervocalisch; juist in die positie heeft zich in het Oudnederlands de Germaanse [s] tot [z] ontwikkeld (Van Bree 1987: 159-160). Bij Roorda

³⁸ Ik heb voor dit onderdeel de eerste drie brieven van Van Eijck geanalyseerd, die ongeveer 11.000 woorden bevatten.

komt daarnaast onvoorspelbare variatie voor als *zabel*, *(be)letzel* en *schermutzeling* – en dat is dus geen hypercorrecte stemhebbendheid in [s]-posities. Overigens kan bij Van der Does' geslaagde standaardspelling ook meespelen dat hij als echte regentenzoon een betere vooropleiding heeft genoten en in Leiden studeerde; bij het toetsen van de hypothese moet zeker ook met het opleidingsniveau rekening worden gehouden.

● 5 Conclusies

Uit de historisch-sociolinguïstische verkenningen in dit artikel blijkt dat er in het geschreven achttiende-eeuws Nederlands variatie is geweest die niet wordt gerapporteerd in overzichtswerken als Van den Toorn et al. (1997) en Van der Sijs (2004). De sterke vervoeging van *worden* is minder lineair verlopen dan gedacht. Deelwoordconstructies bezetten een belangrijke plaats in het taalgebruik van de onderzochte auteurs. S en Z zijn varianten in het spellingsysteem.

Ondanks de regionale spreiding lijken de bronnen (uit resp. Friesland, Oost-Brabant en Utrecht-Gouda) sterk op elkaar in taalgebruik; alleen bij de spelling van S en Z lijkt regio een factor van belang. In deze informele bronnen van ontwikkelde auteurs uit hogere kringen zien we dan ook de verbreiding van de standaard – maar wel van een standaard met variatie. De gevallen van code-switching, met name bij Van der Does, laten zien dat hij zich bewust was van verschillen in taalgebruik, die lijken samen te hangen met het opleidingsniveau, en dat hij ernaar streefde algemeen, 'standaard'-Nederlands te schrijven (de zgn. geïntendeerde standaard). Dat is een extra aanwijzing dat de aangetroffen variatie bij *worden* en de participiumconstructies deel uitmaken van een toenmalige standaard.

De toenmalige standaard en de ontwikkeling van de huidige standaard wordt geen recht gedaan, wanneer men met kennis van achteraf toedeneert naar het verdwijnen van variatie of deze karakteriseert als archaisch of regionaal. Toekomstig onderzoek moet leren welke variatie er nog meer te onderkennen valt en hoe die variatie zich verhoudt tot taalverandering, standaardisering en sociale factoren als afkomst, opleiding en inkomen.

● Bronnen

Van der Does ed. – A.F.O. van Sasse van IJsselt (1900). Eenige bladzijden uit de geschiedenis van den patriotentijd te 's Hertogenbosch. *Taxandria* VII, 234-249.

Van der Does hs – Universiteit van Tilburg, Brabant Collectie, hs C 28.

Roorda – Ph.H. Breuker (1987). Septimber 1787: twa egodokuminten. In: W. Bergsma, C. Boschma, M.G. Buist & H. Spanninga (red.), *For uwz lân, wyv en bern. De patriotentijd in Friesland*. Leeuwarden: Fryske Akademy, 175-187.

Van Eijck – Eijck, C.C. van (2000). *Mijne waarde vrindin. Een Gents journaal (1790-1791)*. Ed. J. Rosendaal. Hilversum: Verloren.

● **Bibliografie**

- Bilderdijk, W. (1832).** *Geschiedenis des Vaderlands*. Deel 1. Ed. H.W. Tydeman. Amsterdam: P. Meyer Warnars. Zie <http://www.dbnl.nl/titels/titel.php?id=bild002gesc01>.
- Bonth, R.J.G. de (1998).** *'De Aristarch van 't Y'. De 'grammatica' uit Balthazar Huydecopers Proeve van Taal- en Dichtkunde (1730)*. Maastricht: Shaker.
- Bree, C. van (1987).** *Historische Grammatica van het Nederlands*. Dordrecht: Foris.
- Brill, W.G. (1871).** *Nederlandsche spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs*. Vierde uitgave. Leiden: E.J. Brill.
- Dibbets, G.R.W. (1991).** *Vondels zoon en Vondels taal*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen.
- Effen, J. van (1731).** *De Hollandsche Spectator*. Ed. P.J. Buijnsters. Deventer: Sub Rosa, 1984. Zie <http://www.dbnl.nl/titels/titel.php?id=effe001holl00>.
- Elsaß, S. (2005).** *Sprachgeschichte von unten. Untersuchungen zum geschriebenen Alltagsdeutsch im 19. Jahrhundert*. Tübingen: Niemeyer.
- Elsaß, S. (2005a).** Standardisering des Deutschen. Ansichten aus der neueren Sprachgeschichte, von unten. In: L.M. Eichinger & W. Kallmeyer (red.), *Standardvariation: Wie viel Variation verträgt die deutsche Sprache?* Berlin & New York: De Gruyter, 63-99.
- Elsaß, S. (2007).** A twofold view "from below": New perspectives on language histories and language historiographies. In: Elsaß et al. (2007), 3-9.
- Elsaß, S., N. Langer, J. Scharloth & W. Vandenbussche (red.) (2007).** *Germanic Language Histories 'from Below' (1700-2000)*. Berlin & New York: De Gruyter.
- Fairman, T. (2007).** Writing and "the Standard": England, 1795-1834. *Multilingua* 26, 167-201.
- Hermkens, H.M. & C. van de Ketterij (1980).** *Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten. Instructiegrammatica*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Kate, L. ten (1723).** *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. Ed. J. Noordegraaf & M. van der Wal. Alpen aan den Rijn: Canaletto, 2001.
- Kinker, J. (1788).** *De Post van den Helicon*. Amsterdam: J. ten Brink Gz. Zie <http://www.dbnl.nl/titels/titel.php?id=kink001post01>.
- Klenk, M. (1997).** *Sprache im Kontext sozialer Lebenswelt. Eine Untersuchung zur Arbeiterschriftsprache im 19. Jahrhundert*. Tübingen: Niemeyer.
- Komen, J.A.M. (1994).** *Over de ontwikkeling van absolute constructies*. Amsterdam: Buiten & Schipperhe n.
- Megen, N. van (2001).** "kost ghij selver leesen, ick meen ick soude u wel meer schrijven". Conditionele bijzinnen in niet-literaire zeventiende-eeuwse brieven. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 117, 277-193.
- Megen, N. van (2002).** Voornaamwoordelijke verwijzingen van de derde persoon in zeventiende-eeuwse brieven. *Nederlandse Taalkunde* 7, 264-285.
- Mihm, A. (1998).** Arbeitersprache und gesprochene Sprache im. 19. Jahrhundert. In: D. Cherubim, S. Grosse & K.J. Mattheier (red.), *Sprache und bürgerliche Nation. Beiträge zur deutschen und europäischen Sprachgeschichte des 19. Jahrhunderts*. Berlin & New York: De Gruyter, 282-316.
- Moonen, A. (1706).** *Nederduitsche spraekunst*. Amsterdam: François Halma.

- Nevalainen, T. & H. Raumolin-Brunberg (red.) (1996).** *Sociolinguistics and Language History. Studies based on the Corpus of Early English Correspondence*. Amsterdam & Atlanta, GA: Rodopi.
- Nyløe, J. (1723).** *Aanleiding tot de Nederduitsche taal*. Derde druk. Amsterdam: Gerard Onder de linden.
- Overdiep, G.S. (1931, 1932, 1935).** *Zeventiende-eeuwsche syntaxis*. Drie delen. Groningen, Den Haag & Batavia: J.B. Wolters.
- Rinkel, T. (1989).** Over zeventiende-eeuwse participiumconstructies; participiumconstructies bij Hooft, De Laet en De Vries. *Voortgang* 10, 205-237.
- Rotgans, L. (1710).** *Wilhem de Derde*. Amsterdam: François Halma. Zie http://www.dbnl.nl/tekst/rotg001wilh01_01/index.htm.
- Schikorsky, I. (1991).** Zwischen Privatheit und Öffentlichkeit. Autobiographische Texte von Handwerkern. In: R. Wimmer (red.), *Das 19. Jahrhundert. Sprachgeschichtliche Wurzeln des heutigen Deutsch*. Berlin & New York: De Gruyter, 223-249.
- Sijs, N. van der (2004).** *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag: Sdu.
- Sterkenburg, P. van (2003).** Informeel taalgebruik uit de zeventiende eeuw. De brieven van Elant du Bois (1642-1676). In: E. Ruijsendaal, G. Rutten & F. Vonk (red.), *Bon jours Neef, ghoeiden dagh Cozyn! Opstellen voor Geert Dibbets*. Münster: Nodus Publikationen, 73-87.
- Stroop, J. (1997).** Over het "journaal" van de gezusters Lammens (1736). In: A. van Santen & M. van der Wal (red.), *Taal in tijd en ruimte. Voor Cor van Bree*. Leiden: SNL, 193-199.
- Tollius, H. (2007).** *Proeve eener Aanleiding tot de Nederduitsche Letterkunst*. Ed. R. de Bonth. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen.
- Toorn, M.C. van den, W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn & J.M. van der Horst (1997) (red.).** *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vandenbussche, W. (2002).** Dutch orthography in lower, middle and upper class documents in 19th-century Flanders. In: A.R. Linn & N. McLelland (red.), *Standardization. Studies from the Germanic languages*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 27-42.
- Vandenbussche, W. (2004).** Triglossia and pragmatic variety choice in nineteenth-century Bruges. A case study in historical sociolinguistics. *Journal of Historical Pragmatics* 5, 27-47.
- Vandenbussche, W. (2007).** "Lower class language" in 19th century Flanders. *Multilingua* 26, 279-290.
- Vermaas, J.A.M. (2002).** *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen van de dertiende t/m de twintigste eeuw*. Utrecht: LOT.
- Vriendt, S.F.L. De (1965).** *Sterke werkwoorden en sterke werkwoordsvormen in de 16de eeuw*. Z.p. [Brussel]: Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.
- Wal, M. van der (1992).** *Geschiedenis van het Nederlands*. In samenwerking met C. van Bree. Utrecht: Spectrum.
- Wal, M. van der (2006).** *Onvoltooid verleden tijd. Witte vlekken in de taalgeschiedenis*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen.

- Wal, M van der (2007).** Eighteenth-century linguistic variation from the perspective of a Dutch diary and a collection of private letters. In: Elspaß et al. (2007), 83-96.
- Watts, R. & P. Trudgill (red.) (2002).** *Alternative Histories of English*. Londen & New York: Routledge.
- Weijnen, A.A. (1966).** *Nederlandse dialectkunde*. Tweede druk. Assen: Van Gorcum etc.
- Weiland, P. (1805).** *Nederduitsche Spraakkunst*. Amsterdam: Johannes Allart.
- WNT – Woordenboek der Nederlandsche Taal.** Zie <<http://gtb.inl.nl/?owner=WNT>>.